

Banjoe Biroe 4 Oct '45

Mijn lieve Aad,

Al je briefjes ontvangen. Het eerste op jouw verjaardag met twee vliegers mee. Wat een geluk dat we nu allebei heelhuids uit deze ellende gekomen zijn. Afschuwelijk dat je nog niets van ons afweet. Je begrijpt wel dat ik iedere gelegenheid benut, om je te schrijven. Dat Els gestorven is aan long tb (31 mrt '45) heb ik je al vaak geschreven. Ook Sicco heb ik het geschreven voor 't geval jullie niet bij elkaar zouden zijn en je het hem niet vertellen kunt. Zus en de kinderen zijn gezond en Karel¹ staat ook gelukkig op de lijst van veilig in 't buitenland verblijvende marinemannen. Zo ook Dr v. Lelyveld, waarvan iedereen dacht dat hij met de "Java" omgekomen was. Els en ik hebben nog tot Dec 42 nog op Minggiran gewoond. Erg prettig. Toen "beschermd" op Galoean tot Febr 44 en daarna gevangen in de oude strafgevangenis Banjoe Biroe tot 24 Aug. Toen pas wisten wij dat de oorlog afgelopen was. Nee hoor bij ons geen geheime radio's of iets van die aard. Om de tijd door te komen heb ik steeds hard gewerkt. Na 24 Aug is al het werk, dat wij moesten doen overgenomen door krijgsgevangenen uit Batavia. Dat was erg prettig. Nu zijn wij nog steeds hier en wachten op de dingen die komen zullen. Alles is nog erg onzeker: Rapwi transporten die al begonnen zijn, bezetting van Batavia, aankomst van geallieerden, aankomst van onze eigen mensen. Enfin, als voor mij nu maar die éne geallieerde komt, de lt Muijser, dan zal ik zielsgelukkig zijn.
Veel liefs, je Hans

Banjoe Biroe 11 Oct '45

Lieve Aad,

Gelukkig heb je wat van mij gehoord, hè? En je brief van 6 Oct zo keurig in inkt! Je wordt al weer erg geciviliseerd hoor! Prachtig dat je nu aan radio's mag knutselen. Hou dat nog een tijdje vol! Tja, die Sicco, wat ellendig hè. Ik ben en het is nu alweer een half jaar geleden, er nog kapot van. En ik was met Els zulke goede vrienden geworden, weet je. We woonden eerst samen op Minggiran. Allebei 2 maanden salaris in onze zak en buitendien Els nog f40 iedere maand, die mevr Sandbergen zelf kwam brengen. We hadden geen bedienden behalve onze oude baboe 75 's Morgens deden we samen de slaapkamer en de achtergalerij. In die achtergalerij had ik al de meubels gezet en dan ging ik koken, lach niet, en Els maakte dan meestal een koek of borstplaat of zo iets. Daar was zij geweldig in. Dan gingen we lekker in de tuin onder de boom zitten. Enfin, het was alles oergezellig. 's Avonds gingen we meestal naar Zus. Die hond Astor was nl zo groot geworden en Els, die al eens door een hond erg gebeten was, was zo bang voor dat beest, dat Zus als een circusdirectrice met de zweep klaar stond om Astor af te rammelen, als Els kwam. Dikwijls bridgeten we dan. De vierde man was dan mevr Luursema. Haar man was in de plaats van Karel gekomen en zij was erg hartelijk voor ons. In tegenstelling met mevr Verbregt en Munter, die alsmaar appelflauwtjes kregen, omdat zij van het Jappen salaris niets over konden sparen.

Maria Damen gaf iedere woensdagavond een gramfoonplaten concert. Zij had de prachtigste platen. Verder gaf ik 2x per week ochtendgymnastiek. Daarom had ik onze oude eetkamer leeg gemaakt. Verder gingen we donderdags per fiets naar Kediri zwemmen. Meestal met Mevr Rauwerda, Zus, al hun kinderen, Els en ik. In die tijd heb ik Els perfect leren zwemmen. Och wat hebben we daar toch een goede tijd gehad. Alleen altijd onrust over jullie mannen. Met kerstmis nodigden Zus haar ouders ons uit. Wij naar Malang. Daarvoor hadden wij te Minggiran nog een geweldige bandjir gehad. Wij moesten het huis uit en op zuid bij Zus gaan wonen. Het was heus erg gevaarlijk en in die tijd was Vertregt erg flink. Toen hij Rauwerda kwam waarschuwen, dat zij op het kantoor moest komen wonen zei deze dame: Als de bandjir komt, dan kan ik altijd nog komen zwemmen, mijn hele gezin kan zwemmen! Enfin, met een zoet lijntje kreeg Vertregt haar toch op het kantoor. In Malang hebben we een gezellige Kerst gehad. Ik had ons kleine witte mormel meegenomen. Dat vond Mev Bonset wel goed. We kochten er wat japonnetjes. We gingen iedere dag ijs eten in de mal bakker en we zwommen iedere dag. Els tracteerde toen bleek, dat zij geheel alleen de breedte van 't bad kon overzwemmen. Zus tracteerde, omdat zij van de hoge durfde en ik tracteerde omdat ik niet durfde. We hadden het erg leuk. Maar het onheil begon op de 28ste Dec '42. Toen kregen we bericht dat we dadelijk naar Kediri terug moesten want we zouden geïnterneerd worden. Nu dat gaf een afscheid voor Zus met haar ouders. Ik zie die 2 mensen nog staan voor hun huis en ons uitzwaaien. Het zou de laatste keer zijn dat Zus ze zag. Ze zijn later in de kampen beide aan hongerodeem gestorven. Toen we thuis kwamen, hoorden we, dat we 2 koffers, een stoel, een tafel en een bed mee mochten nemen. Je begrijpt dat ik probeerde veel mee te nemen. Het ergste huilde ik om mijn hond. Ik kon dat beest onmogelijk achter laten. Daar zouden de bedienden toch immers nooit goed voor gezorgd hebben? Het eind van het liedje was dat ik toen al begonnen ben de Jappen te beduvelen. In een mandje + deksel is Rommy meegegaan. Als hij begon te blaffen gingen wij zingen. Zoiets als 't bekende turfschip. Ik heb hem toch niet kunnen houden hoor. Toen wij in Febr '44 op transport gingen naar Banjoe Biroe heb ik hetzelfde grapje weer uitgehaald. Weer in een mand weer in de trein, maar nu opgestopt in 4de klas wagons en 24 uur in de trein, tot we

---

¹ Echtgenoot van Zus, overleefde de oorlog als machinist op een duikboot

op de plaats van bestemming waren. En dat met al die kinderen, Aad het ene was ziek en 't andere misselijk. Drinken hadden we te weinig en slapen ging ook niet. Enfin, de hond was de gemakkelijkste. Hij was roetzwart en hij sliep, hij at of dronk niet, hoefde dus ook niet te plassen. 's Nachts toen Zus de kinderen ten einde raad maar in het gangpad te slapen legde, ging hij er rustig tussen liggen maffen heel genoeglijk met zijn kop tussen de hoofden van de kinderen in. Toen we hier aankwamen waren we geradbraakt. We hadden toen gen bedden meer en sliepen op matrassen op de grond. En dan appel met kinderen en al. Ze probeerden ons op rij te laten staan, te laten buigen en doen en zelfs in 't Japs te tellen. Maar tot en met 24 Aug, de dag dat we hoorden dat er eindelijk vrede was, hebben de J. aan ons gewerkt en gedaan, maar moeilijk bleef het. Gelijk buigen is nog nooit gelukt en tot 10 tellen kunnen er nog maar enkele bij ons en die zijn 't nu natuurlijk al weer verleerd. We kregen zo weinig eten, dat ik 't moeilijk vond daarvan nog wat op Rommy's bordje te doen. En dan keek hij eerst op 't bordje, dan naar mij, dan weer op 't bordje en dan ging hij met verwijtende ogen plat liggen en dan maar weer slapen. Ja, geen stukje vlees of wat een hond lekker vindt, zat er in dat eten. Ik heb toen van een dame wat strychnine gehad en een van de .....[rest ontbreekt]

Banjoe Biroe 29 October '45

Liefste Aad,

Wat gaat het mij hier vervelen! Ik geloof dat jij moeite moet doen en via de RAPWI mij hier vandaan laten halen. Werkelijk, wij zelf kunnen hier niets anders doen dan afwachten. Telkens zijn er hier berichten over evacuatie naar grote steden, ze spreken erover, dat dit ongezonde rotkamp leeg moet, maar gebeuren doet er niets. Nu is het weer zo, dat de S'baja transporten misschien doorgaan op 2, 7, 11 November door middel van schepen van Semarang naar S'baja. Indien ik weg kan, ga ik. Alles beter dan hier. Het liefste ging ik naar Batavia. Dan ben ik weer dicht bij jou. Er gaan hier wel dames weg. Ze worden dan gehaald door een RAPWI auto met gewapend geleide van Ghurka's en pakken in Semarang het vliegtuig naar Batavia. Maar dit gaat alleen, als manlief het uit Batavia aanvraagt, begrijp je? Ach als je zo dagelijks naar de radio luistert, zie je dat het overal in de wereld een heksenketel is. Gisteren avond weer over die annexatie. Laten ze maar in Holland er een stuk Dui bijnemen: melkvee [??] Duitsers er uit en wij uit Indië er in. Ik heb meer dan genoeg van Java. Per slot van rekening is het niet leuk in een andermans land te zitten. Was ik een Javaan, ik had ook op alle muren hetzelfde geplakt van "we don't like to be a colonie" enz enz. Alleen ik zou niet rampassen en een kamp met vrouwen en kinderen 2 dagen zonder eten en drinken laten zitten zoals ze hier gedaan hebben. Gelukkig hadden we putwater. Anders had dit nog ongelukken gegeven. Leuke brief van Oom Jan. Beroerd, dat ik nog niets over mijn ouders weet. Wij hier in 't kamp hebben nog geen post uit Europa. Wil jij nog eens seinen naar mijn ouders? Schrijf vooral dikwijls naar je ouders Aad. Dat hebben ze wel verdiend. Schrijf over mij ook eens wat, ja? Ach, verwen die mensen nu eens met veel brieven. Je weet zelf, hoe prettig het is, post te krijgen. Lieve schat, lom als het kan niet hierheen om nog eens een robbertje met Jan, de Javaan te gaan knokken. Dat zou wel zo stom van je zijn. Laat maar gaan, dat Indië. Als de stemming in Europa zo communistisch is, begrijp je toch wel, dat niemand ons zal helpen hiermee? En dan, wil jij later bridgen 's avonds met de Hr en Mevr Krama? Vind je het de moeite waard om hier je rot te sloven in die hitte en het zelfde te verdienen als vroeger Wirjo van het lab? Laat je daar vooral niet voor doodschieten hoor! Want ik heb je nodig, hard en hard. Ik ben nu zo lang, zo erg alleen geweest, weet je. Ik mòet je nu terugzien.

Je Hans

11 (??) Nov

Lieve Aad

Mijn adres is nog steeds Palace hotel. Op het ogenblik gaan 10 van ons onder gewapend geleide naar de stad om iets van vruchten of schoenen enz te kopen. Ik hoor net dat de van heutz weer binnen is met nog meer evacuées uit Midden java aan boord. Zij gaan naar Bandoeng omdat batavia tjokvol is. Ik geloof niet dat er nog kans is, dat ik naar Spore kan. Dan had ik hier 2 maanden eerder moeten wezen. maar liefste ik kon daar niet voor zorgen. Wij zaten in dat Banjoe biroe zo rot, weet je. Toen ik je briefjes kreeg, waarin stond, dat ik moest zien weg te komen, was het al te laat en konden wij het kamp niet meer uit. Wat een strop hè! Misschien als ik stiekum naar Priok ging en als verstekeling op een schip dat naar Spore gaat? Maar moet ik het nu wagen, een verdwaalde of opzettelijke kogel te krijgen? Dan toch nog liever wat geduld oefenen niet? Ik ben al zo blij da je er nog bent (kom hier vooral niet vechten!). ik geloof, dat als je in Spore een baantje hebt, dat geld geeft en me huisvesten kan, dat de RAPWI mij dan wel zendt, liefste, probeer dat! Probeer me bij je te krijgen. Ik verlang verschrikkelijk naar je en soms heb ik dagen, dat ik denk, dat zonder jou het leven niet de minste waarde heeft. Ik ben erg zenuwachtig. Dat is gekomen door de ellendige tijd die Zus, Els en ik op Banjoe B. hadden. En je begrijpt, at Els haar dood ons aangepakt heeft. Wat zou ik graag eens rust en troost bij je zoeken. Schrijf veel liefste. Je laatste brief kreeg ik van 13 Oct.

Dag, een zoen van je Hans

Fragment van de brief

Fijn dat je een brief van je moeder hebt. Wat zou er toch met mijn ouders gebeurd zijn? Mevr Koets is ook hier. Een flinkert hoor. De Jappen haar gepest en water in haar keel gegoten tot ze haast stikte. Dat was omdat zij voor haar mening uitkwam als arts en zei dat wij allemaal van honger zouden doodgaan met de rantsoenen die de Jap ons toen gaf. Ik ben er altijd tussen uit gezwijnd behalve na een huiszoeking toen ze mijn verborgen zilvergeld vonden. Toen heb ik 5 uur op mijn knieën moeten zitten. Brr! En toch als ik die Jappen hier zo zielig zie sjouwen moet ik me geweld aan doen, geen meelij te krijgen. Want dit zijn misschien de onschuldigen, die ook een vrouw thuis hebben, die hoopt dat ze gauw thuis komen. Maar die ellendige hoge mieters in Japan, zo als overal in de wereld van de fascisten en may be (maar nu wordt je natuurlijk kwaad) van de geallieerden ook. Veel liefs en tot spoedig ziens (???) je je liefhebbende Hans

27 November 1945

Fragment van lange brief

Eens zal ik toch wel eens bij je komen, liefste. Ik ben nu weer erg jaloers op mevr Voorwinden. Mev. Koets heeft nu weer een brief van haar man die nu maar zelf komt. Och wat kosten deze dagen ons onze zenuwen! Ik kan gewoon niet meer. Was ik maar bij de relletjes op Sbaja geweest. Dan was ik misschien nu bij jou. Of misschien onderweg verongelukt. Dan maar liever even wachten, hè. Gisteren kreeg ik een telegram van mijn moeder "Vader ernstig ziek". Vandaag van één van jouw ouders: Vader overleden, 1943, sterkte toegewenst, Pa en Moe. Nu je begrijpt hoe ik me voel. Gisteren brulde ik al van narigheid en ellende. nu ben ik wonderlijk kalm. Het is ook wel 2 jaar geleden. Dat ik mijn Vader nooit meer zal zien, dat vond ik zo vreselijk. En wat zal hij moeilijk gestorven zijn zonder mij. Want ik weet, hoe vreselijk veel hij van mij hield. Ik was toch zijn enig kind. En hoe moeilijk hij afscheid van me nam. Toen zij hij ook "nooit zie ik je meer terug". Zouden er toch voorgevoelens bestaan Aad, met Zus haar ouders was het toch ook zo. Toen wij hun goedendag zeiden na die logeerpartij voor onze internering begon Zus haar Vader ineens zo te huilen en kon hij geen afscheid nemen. Haar moeder evenzo. Toen had Zus ook al zo'n onbehaaglijk gevoel. Aad is er dan toch iets, dat wij niet kunnen vatten? Ik moet daar tegenwoordig zo sterk aan denken. Dat komt zeker door al het verdriet, dat we meemaken moesten. Ik zal je nog eens iets vertellen, wat ik nooit aan één sterveling zei. De nacht dat Els zou sterven, was het volle maan. Zus en ik zaten op een tafel voor ons ziekenhuisje en Zr. Sandbergen zei: Gaan jullie toch naar bed. Als er wat is, roep ik. Els was al bewusteloos, alleen sloeg ze af en toe haar ogen even op. Dat was de hele dag al zo geweest. Eindelijk, na nog ± ½ uur binnen geweest te zijn, ging ik om 2 uur ook maar naar bed. Om half 5 word ik wakker. Dat gebeurde anders nooit, je weet hoe ik slaap. Ik dacht, weet je wat, ik ga maar eens even naar 't ziekenhuis kijken. Ik wil mijn house coat pakken en ineens heb ik het gevoel, dat ik om moet kijken. Heel schichtig kijk ik inderdaad en opeens, ik vind het zelf nog steeds zo gek, zie ik hetzelfde geraamte achter me, dat ik thuis had². Ik rende weg in mijn pyama, zonder de house coat. Ik vlieg over de binnenplaats naar het ziekenhuis en ik kom net op tijd, Els de laatste adem te zien uitblazen en haar laatste blik op te vangen. Het was zo vlug gegaan dat Sandbergen niet eens tijd had gehad, mij te laten waarschuwen. Nooit heb ik dit aan iemand verteld. Ik hield het voor een soort zenuwverschijnsel. Wij hadden zo veel met Els meegemaakt. Maar jou wil ik het wel vertellen, mijn man, mijn alles. Want wat heb ik in de wereld nog die écht écht mij mij liefheeft meer dan zichzelf. Dat en jij alleen, nu mijn Vader er niet meer is. Ach, ik was zo erg op hem gesteld. Jij toch ook hè. En hij had het niet makkelijk in zijn leven. Wat zal het voor mijn moeder moeilijk zijn. Ik hoop, dat jouw ouders zich een beetje over haar ontfermen en medelijden hebben. Al was het maar om mij. Vraag jij het hun eens, wil je. Misschien zijn zij in hun grote geluk, jou en elkaar nog te hebben, sans rancune? Mijn Moeder, wat heeft ze het zichzelf en ook anderen soms, moeilijk gemaakt. En wat heeft het lot haar nu geslagen. Vader weg, ik weg. Aad, schrijf haar toch eens een hartelijke brief. Vergeet alsjeblieft, dat ze jou ook wel eens pijn deed. Wil je haar een beetje ook als jouw moeder beschouwen, zo goed als zij de mijne is? Ik heb zo'n meelij, zo'n zielsmeelij met haar. Als ik niet naar Spore kan, dan ga ik het liefst naar Holland. Ik heb hier ook meer dan genoeg [van]. Ik verlang naar mijn Moeder en jouw ouders, dat begrijp je.

Je Hans

---

² dat had ze tijdens haar opleiding als lerares lichamelijke opvoeding (gymnastiek)